

άλλο από τους δύο αυτούς παράγοντες, είναι καταδικασμένο να καταλήξει σ' ένα κλειστό δογματισμό.

Βέβαια ο HUSSERL, σε σχέση με τα άλλα οντολογικά συστήματα, είχε τη μεγαλοφυή ιδέα να αντιστρέψει την παραδοσιακή εικόνα που έχουμε για τη συνείδηση. Αντί αυτή να είναι γυρισμένη προς τα μέσα, να παρουσιάζεται σαν γυρισμένη προς τα έξω, έτσι καμωμένη που για να λειτουργεί πρέπει να προβάλλεται πάντα σε κάτι άλλο από αυτή, είτε είναι δεδομένο του εξωτερικού κόσμου, είτε είναι εσωτερική ψυχολογική κατάσταση, εικόνα, συναίσθημα, αξιολογική κρίση κτλ. Το γεγονός αυτό κάνει τον HUSSERL να ξεχωρίζει από τους άλλους φιλοσόφους και να ανανεώνει ριζικά το φιλοσοφικό στοχασμό. Παρ' όλα αυτά όμως δεν παύει να δίνει το βάρος της συγκρότησης του κόσμου των αντικειμένων στη συνείδηση, έστω και αν αυτή παρουσιάζεται σαν «αναφορικότητα», σαν «προθετικότητα», σαν προβολή δηλαδή του εαυτού της προς κάτι άλλο από αυτή την ίδια.

Θα ήταν όμως σωστό στα όσα παρατηρήσαμε ως τώρα να προσθέσουμε και κάτι ακόμα: Η έννοια του «ορίζοντα», έτσι όπως παρουσιάζεται στο βιβλίο της Κυρίας Βαλαλά και έτσι όπως την αντιλαμβάνεται ο HUSSERL, μειώνει τους δισταγμούς μας να αποδεχτούμε χωρίς κριτική μια φιλοσοφία σαν κι αυτή. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, η έννοια αυτή παραμένει αόριστη, όταν πρόκειται για συγκεκριμένα φαινόμενα σαν αυτά που μας φανερώνει η επιστημονική έρευνα.

Οι προσωπικές μας αυτές επιφυλάξεις προς κάθε υπερβατολογική φιλοσοφία που ανοίγει τις πόρτες προς κάποιου είδους οντολογικό δογματισμό, και τέτοια είναι σε μεγάλο βαθμό και η φαινομενολογία του HUSSERL, παρά τις πολύ σημαντικές επιτεύξεις του που έχουν ανοίξει καινούργιους δρόμους στο φιλοσοφικό στοχασμό, δεν αλλοιώνουν σε τίποτα την αξία του βιβλίου της Κυρίας Βαλαλά. Οι προσπάθειες που καταβάλλει για να ανασυγκροτήσει και να φωτίσει μέσα από κάθε λεπτομέρεια, σε όλα τα διαδοχικά του επίπεδα, ένα τόσο πολυσύνθετο, βαθυστόχαστο και δύσκολο έργο, είναι από τις σοβαρές εκείνες προσπάθειες καθαρής φιλοσοφικής ανάλυσης που δεν συναντά κανείς πολύ συχνά.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΟΥΡΕΛΟΣ
ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Μάρτιν Χάϊντεγκερ, *Η προέλευση του έργου τέχνης*, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια από το Γιάννη Τζαβάρα. Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα, 1986, σελ. 153.

Τον κ. Γιάννη Τζαβάρα, Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης, δεν είχα την ευκαιρία να γνωρίσω προσωπικά, παρακολουθώ όμως από χρόνια, τόσο τις προσωπικές του προσπάθειες, μέσα από τις μελέτες του, όπως είναι *Το βέβαιο του θανάτου* και πολύ πρόσφατα το άρθρο του *Ο Ζαρατούστρα του Νίτσε ως κήρυκας του ολέθρου*, που δημοσιεύτηκε στη *Φιλοσοφία*, την Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, όσο και τις πολλές μεταφραστικές του εργασίες που εκδίδονται από το 1971 από τον Οίκο Δωδώνη. Από αυτές θα αναφέρω μόνο τις πιο τελευταίες, όπως είναι *Τα Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική* του Καντ, που δημοσιεύτηκαν στα 1983 και που τα ακολούθησαν, ένα χρόνο μετά, *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*. Το σημαντικότερο όμως μεταφραστικό του επίτευγμα είναι, νομίζω το *Είναι και χρόνος*, του Χάϊντεγκερ, του οποίου μας έδωσε τον Πρώτο τόμο στα 1979 και το Δεύτερο, στα 1985. Το πόσο δύσκολη ήταν μια τέτοια δουλειά, φτάνει να πω ότι μόλις τώρα κυκλοφόρησε στα γαλλικά, σε δύο ολότελα διαφορετικές μεταφράσεις, το έργο αυτό του Χάϊντεγκερ που γράφτηκε στα 1927 και τον έκανε διάσημο σα συνεχιστή του Χούσερλ. Υπάρχει βέβαια και μια προγενέστερη μετάφραση στη γλώσσα αυτή από τον RUDOLF BOEHM και τον ALPHONSE DE WAELHENS που βγήκε στα 1964, που όμως περιελάμβανε μόνο το Πρώτο μέρος. Η τωρινή μετάφραση

ολόκληρου του έργου, που η προετοιμασία της κράτησε έξη χρόνια, έγινε από τον FRANÇOIS VEZIN που γνώρισε από κοντά τον Χάϊντεγγερ και είχε την ευκαιρία να του δείξει το κείμενό του. Η άλλη μετάφραση, που κυκλοφόρησε ταυτόχρονα, του *Είναι και χρόνος*, είναι εκτός εμπορίου και έγινε από τον EMMANUEL MARTINEAU.

Αυτό όμως που θα μας απασχολήσει σήμερα στην παρουσίαση της μεταφραστικής δουλειάς του κ. Τζαβάρια που κυκλοφόρησε στα 1986, είναι *Η προέλευση του έργου τέχνης* του Χάϊντεγγερ που περιλαμβάνει, εκτός από το κυρίως κείμενο, μια κατατοπιστική Εισαγωγή από το μεταφραστή, πολλά σχόλια και συνοδεύεται από ένα Πίνακα ελληνικών όρων με τους αντίστοιχους γερμανικούς.

Το έργο αυτό αποτελεί μέρος του γνωστού βιβλίου του Χάϊντεγγερ *HOLZWEGE* και δημοσιεύτηκε στα 1950 με τίτλο *DER URSPRUNG DES KUNSTWERKES* και έχει διπλή σημασία. Από το ένα μέρος κινείται στην περιοχή της φιλοσοφίας και από το άλλο μας δίνει την ευκαιρία να καταλάβουμε ποιές είναι οι σχέσεις του Χάϊντεγγερ με το έργο τέχνης, μια και θεωρεί την τέχνη, και ιδιαίτερα την ποίηση, σαν ένα από τους προνομίους δρόμους μέσα από τους οποίους μας αποκαλύπτεται η φύση της ουσίας του όντος.

Στο σημείο αυτό νομίζω ότι είναι σκόπιμο ν' ανοιξω μια παρένθεση. Από την πρώτη στιγμή που ήρθα σε επαφή με τη φιλοσοφία του Χάϊντεγγερ μου έκανε εντύπωση η συγγένεια πολλών από τις ιδέες που εκφράζει στα έργα του με θέματα που παρουσίασε ο Ρίλκε, τόσο στα πεζά του, όσο και στα ποιήματά του. Το πρόβλημα του θανάτου, όπως το θέτει ο Χάϊντεγγερ στη φιλοσοφία του, είναι ένα από τα κεντρικά θέματα των *Σημειώσεων του Μάλτε Λάουριντς Μπρίγκε*, που γράφτηκαν στα 1910, αλλά και πολλών ποιημάτων του από τα πιο τελευταία όπως είναι *Τα Σονέτα του Ορφέα* που γράφτηκαν στα 1923. Μα και στα πιο παλιά του ποιήματα, όπως είναι *Το βιβλίο των εικόνων*, που γράφτηκε ανάμεσα στα 1899-1905, βρίσκουμε στίχους σαν κι αυτούς:

« Ο θάνατος είναι μεγάλος.

Του ανήκουμε,
με γελαστό στόμα.

Όταν πιστεύουμε πως βρισκόμαστε
στην καρδιά της ζωής,
τολμά ξαφνικά
να κλάψει μέσα μας».

Ακόμα, όταν ο Χάϊντεγγερ γράφει στη σελίδα 17 του μεταφρασμένου έργου του: «Το έργο τέχνης εισάγει και διατηρεί αυτή τούτη τη γη μέσα στην ανοιχτότητα ενός κόσμου. Το έργο τέχνης επιτρέπει στη γη να είναι γη...», το θέμα του ανοίγματος του κόσμου μέσα από την τέχνη είναι από τις πιο ουσιαστικές ιδέες του Ρίλκε. Τη σκέψη αυτή, που βγαίνει από μια πραγματική ενόραση, τη βρίσκουμε από τις παλαιότερες ως τις τελευταίες ποιητικές συλλογές του: στο *Βιβλίο των εικόνων*, στο *Βιβλίο των ωρών*, στα *Καινούργια ποιήματα*, στα *Σονέτα του Ορφέα* και στις *Ελεγείες του Ντουίνο*.

Η Όδοη ελεγεία του Ντουίνο αρχίζει μ' αυτά τα λόγια:

«Με όλα του τα μάτια το πλάσμα κοιτάζει το ανοιχτό».

Το ποίημα αυτό μα και τα άλλα της ίδιας συλλογής μας λένε πολλά για το άνοιγμα του κόσμου αρκετά χρόνια πριν ο Χάϊντεγγερ συνειδητοποιήσει τις ιδέες του για την Τέχνη και τον κόσμο.

Όσο για το πρόσωπο Μαν του Χάϊντεγγερ, που εκφράζει όλους και κανένα, στο οποίο ανήκει ο κόσμος της τεχνολογίας και των κάθε είδους εργαλείων, που αντιτίθεται στο αυθεντικό ον, όπως το περιγράφει ο φιλόσοφος στο *Είναι και χρόνο*, και την ουσιαστική διάκριση που κάνει ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές της ύπαρξης, κάτι ανάλογο τάχα δεν βρίσκουμε στο απόσπασμα από τις *Σημειώσεις του Μάλτε Λάουριντς Μπρίγκε* από τη μετάφραση του βιβλίου αυτού του Ρίλκε από τον Δημ. Στ. Δήμου που κυκλοφόρησε στη Θεσσαλονίκη στα 1954, απόσπασμα που παραθέτουμε παρακάτω:

«Είναι δυνατό, σκέπτεται (ο Μάλτε), να μην ειδή κανείς, να μη διέγνωσε και να μην είπε ακόμα τίποτα το πραγματικό και αξιόλογο; Είναι δυνατό, νάχε κανείς στη διάθεσή του αιώνες για να ιδεί, να σκεφτεί και να σημειώσει, και ν' άφησε τους αιώνες να περάσουν σαν ένα σχολικό διάλειμμα, οπότε τρώει κανείς το βουτυρωμένο του ψωμί κι ένα μήλο;

Ναι είναι.

Είναι δυνατό, μ' όλες τις εφευρέσεις και τις προόδους, μ' όλον τον πολιτισμό, τη θρησκεία και την κοσμική σοφία, νάμεινε κανείς στην επιφάνεια της ζωής; Είναι δυνατό, κι αυτήν ακόμη την επιφάνεια, που θάτανε πάντα κάτι, να την εσκέπαζαν μ' ένα απίστευτο ανιαρό ρούχο, ώστε να δείχνει σαν επίπλο σαλονιού τις καλοκαιρινές διακοπές;» (σελ. 18).

Νομίζουμε ότι στο συγκλονιστικό αυτό κομμάτι του Μάλτε, από το οποίο δεν αναφέραμε παρά ένα μικρό μέρος, βρίσκονται συγκεντρωμένες οι κατευθυντήριες γραμμές ενός μεγάλου μέρους της υπαρξιακής αναζήτησης του αυθεντικού όντος, όπως το αντιλαμβάνεται ο Χάιντεγγερ. Το άλλο μέρος βρίσκεται στην αναφορά του στους Προσωκρατικούς φιλόσοφους. Αλλά και από αυτά τα λίγα που παρουσιάσαμε γίνεται φανερό πόσο μεγάλη είναι η θέση που δίνει στην Τέχνη στην προσπάθειά του να εμβαθύνει στην ουσία του όντος. Ο ποιητής βέβαια που φαίνεται να τον εμπνέει περισσότερο από όλους τους άλλους είναι ο Χαίλντερλιν. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι και οι σχέσεις του με το έργο του Ρίλκε είναι καταφανείς.

Ο κ. Τζαβάρας στον Πρόλογο της μετάφρασής του, θέλοντας να τονίσει την επίδραση που άσκησε επάνω στον Χάιντεγγερ όχι μόνο η αρχαία φιλοσοφία μα και η νεώτερη τέχνη γράφει: «Αντίθετα είναι σαφές ότι ο Χάιντεγγερ έχει υπόψη του ένα ευρύ φάσμα νεώτερης και σύγχρονης τέχνης, όπως είναι τα ποιήματα του Χαίλντερλιν, του Ρίλκε, του Γκεόργκε και του G.F. Meyer, τα ζωγραφικά έργα του Βαν Γκόγκ και του Σεζάν, τα μουσικά έργα του Μότσαρτ κλπ.».

Για όλα αυτά, νομίζουμε ότι *Οι δρόμοι του δάσους* (Holzwege) και ιδιαίτερα το αυτοτελές αυτό μέρος του βιβλίου: *Η προέλευση του έργου τέχνης*, που μας έδωσε σε μετάφραση ο κ. Γιάννης Τζαβάρας, έχει ιδιαίτερη σημασία, τόσο για την έρευνα των πηγών, όσο και για την πληρέστερη κατανόηση ενός μεγάλου μέρους της φιλοσοφίας του Χάιντεγγερ και ιδιαίτερα για την προσήλωση του στην Τέχνη και πιο πολύ σε ένα ορισμένο είδος ποίησης. Θα λέγαμε μάλιστα ότι στο σημείο τούτο διαφέρει ολότελα από το δάσκαλό του τον Χούσερλ και βρίσκεται πιο κοντά στον υπαρξισμό, έστω και αν ο ίδιος δεν αγαπά πολύ το επίθετο αυτό για τη φιλοσοφία του. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η Τέχνη βγαίνει πάντα από το βίωμα της ύπαρξης.

Θα ήθελα πριν τελειώσω τα λίγα αυτά λόγια επάνω στο έργο τούτο του Χάιντεγγερ, όπως το παρουσίασε ο κ. Τζαβάρας μέσα από τη μετάφρασή του, τον Πρόλογο και τα πλούσια σχόλια που το συνοδεύουν σε κάθε σελίδα, να προσθέσω, ότι είναι δείγμα πραγματικής αυταπάρνησης για ένα νέο φιλόσοφο, που θα μπορούσε να ασχοληθεί με την προβολή δικών του ιδεών, το να καταπιάνεται συστηματικά με τόσο επίπονες δουλειές, όπως είναι η πιστή απόδοση στα ελληνικά δύσκολων φιλοσοφικών κειμένων. Θα πρέπει να έχει συνείδηση του πόσο πολύτιμη είναι η συνεισφορά του για όλους όσους ασχολούνται με τη φιλοσοφία και ιδιαίτερα για τους φοιτητές που δεν γνωρίζουν, όσο χρειάζεται, ξένες γλώσσες. Αλλά για τον ίδιο, ο κόπος αυτός δεν είναι μάταιος γιατί του επιτρέπει να εισχωρήσει σε βάθος και να μελετήσει από πρώτο χέρι το έργο μεγάλων φιλοσόφων τους οποίους συνήθως πλησιάζουμε μέσα από τις εργασίες άλλων μελετητών. Αυτό ασφαλώς θα τον οδηγήσει σε μια πλήρη ωρίμαση της δικής του προσωπικότητας. Ο Μπερξόν έγραφε κάπου ότι πριν προχωρήσει κανείς στη δημιουργία του δικού του έργου είναι απαραίτητο να μελετήσει σε βάθος και σε όλες του τις λεπτομέρειες τουλάχιστο ένα μεγάλο φιλόσοφο. Αυτό είχε κάνει ο ίδιος με τον Μπέρκλεϋ. Άλλο αν καταπιόσθηκε ακόμη και με τη μελέτη του Πλωτίνου. Το ίδιο κάνει τα

τελευταία χρόνια ο κ. Τζαβάρας με τον Καντ και πιο πολύ ακόμη με τον Χάιντεγγερ.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΟΥΡΕΛΟΣ
ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Μανώλη Μαρκάκη, *Φιλοσοφικά σχέδιαματα*, έκδ. Καρδαμίτσα, 'Αθήνα 1986, σ. 110

Στό σημαντικό αυτό έργο του Μανώλη Μαρκάκη επιχειρείται η προσέγγιση των δύο σφαιρών του όντολογικού στοχασμού, δηλαδή της φιλοσοφίας της ουσίας και της φιλοσοφίας της υπάρξεως. Χωρίς να επιδιώκεται η μετακίνηση από την μία σφαίρα στην άλλη και η δριοθέτηση των σημείων επαφής των δύο αυτών κόσμων, παρουσιάζεται, αντίθετα, μία έννοια αντίληψη του θεωρούντος ύποκειμένου, της οποίας το πλαίσιο τά σημεία αυτά νοούνται ισοδύναμα για την ανάπτυξη της καθολικής αυτής εποπτείας, ως τά έσχατα δριά της. Η προσπάθεια αυτή διαφέρει βέβαια, στο επίπεδο αυτό, από την ανάλογη επιδίωξη του Heidegger. Στο βιβλίο, ενώ οι ποιότητες του όντος αναπλάσσονται θεωρητικώς, ώστε να γίνουν ποιότητες της υπάρξεως, ή όντολογική πλευρά των υπαρκτικών κατηγορημάτων ανάγεται με ιδιαίτερη έμφαση σ' άφετηρία νέων φιλοσοφικών προβληματισμών. Στο επίπεδο αυτό τοποθετείται η ανάπτυξη των θεμελιωδών φιλοσοφικών έννοιών που πλαισιώνουν την θεματική του συγγραφέως, όπως οι έννοιες της έλευθερίας, της αλήθειας, του χρόνου, της αναγκαιότητας, του τυχαίου, του όντος, του πεπρωμένου, του θανάτου και άλλων, ενώ συγχρόνως, με τον τρόπο αυτό, στοιχειοθετείται μία άναθεωρημένη έννοια αντίληψη περί του θεωρούντος ύποκειμένου. Το βιβλίο δέν συνιστά έργο άπλου φιλοσοφικού σχολιασμού, αλλά επιδίωξη δημιουργική την οποία στηρίζουν μία τεκμηριωμένη εύρυμάθεια και μία έκδηλη φιλοσοφική πείρα. Γραμμένα με άκριβολογία και με ποιητική διάθεση, ανάλογη εκείνης που έκδηλώνεται μέσ' από τον προσωκρατικό φιλοσοφικό λόγο, τά φιλοσοφικά αυτά κείμενα όδεδουν πρός την διατύπωση συσχετίσεων μεταξύ όρισμένων έννοιών, οι όποιες θά ήσαν αδύνατες μέ μόνο τον δόκιμο έκφραστικό τρόπο. Η ποιητική πνοή που ζωντανεύει τίς φιλοσοφικές προτάσεις προσδίδει σ' αυτές ισχύ, αλλά και εύλυγισία. Χάρη σ' άρετές του είδους τούτου, οι προτάσεις αυτές έκπηγάζουν μέσ' από την δίνη του γίνεσθαι και ύπερβαίνουν την άμφισημία του ιστορικού. «Ασύμπυτος καθώς είσαι, δέν έχεις άφετηρία. Η θεωρητική φυσική προϋποθέτει την άνισοτροπία σου, και ή θερμοδυναμική έντροπία την άπορρίπτει. Η έντροπία των θερμοδυναμικών διαδικασιών ύποδεικνύει την παρουσία σου στην αίτιώδη συνάφεια και κάποια κατεύθυνση» (Ο Χρόνος σ. 77). «Είσαι ή κραυγή του έόντος, συνειδητή, που μέ παρασύρει στην άναζήτηση ενός νοήματος διαφορετικού και άνώτερου από εκείνου που μου προσφέρουν οι αίσθήσεις, ή εκείνο που άγγίζει ή ένταση του πνεύματός μου» (Ο κόσμος σ. 52). «Έναίο και συμπαγές, χωρίς ιεράρχηση και χωρίς άνάμνηση, τό πεπρωμένο ίσταται στά πάγια κράσπεδα του κόσμου, θεώμενο σιωπηρά την συνειδηση και την πράξη, χωρίς τελεολογία» (Τό πεπρωμένο σ. 109).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ

Teruo Suzuki, *Studies on Greek Philosophy (Girishia Tetsugaku Ronkoo)*, Tokyo, 1982, 376 σελίδες.

Το βιβλίο αυτό είναι συλλογή και αναδημοσίευση άρθρων που εκδόθηκαν κιάλας, εκτός